

HELENA KARLÍKOVÁ

ČESKÝ ZOOLOGICKÝ TERMÍN *zlak* – NOVOTVAR NEBO VÝPŮJČKA?

COBISS: 1.01

Češki zooložski termin *zlak* – neologizem ali izposojenka?

V češko zooložsko imenoslovje je termin *zlak* uvedel J. S. Presl za ustreznik latinskega ihtiološkega termina *coryphaena*. Beseda *zlak* kot poimenovanje ribe je očitno omejena samo na češčino, v nobenem drugem slovanskem jeziku se s to besedo ne poimenuje riba. Namen prispevka je pojasniti izvor tega češkega imena ribe.

Ključne besede: češčina, zooložska terminologija, ihtiologija, etimologija, izposojenke

The Czech zoological term *zlak*: A neologism or borrowing?

The term *zlak* was introduced to Czech zoological terminology by J. S. Presl, who created it as an equivalent of the Latin ichthyological term *coryphaena*. As a fish name, the word *zlak* is probably limited to Czech only; it designates a fish in no other Slavic language. The article clarifies the origin of this Czech fish name.

Keywords: Czech, zoological terminology, ichthyology, etymology, loanwords

V českém ihtiologickém názvosloví má své pevné místo termín *zlak nachový* (*Coryphaena hippurus* L.). *Coryphaena hippurus* je ryba podtřídy *paprskoploutví* (Actinopterygii), řádu *ostnoploutví* (Perciformes), čeledi *zlakovití* (Coryphaenidae). Řád *ostnoploutví* je na druhy nejbohatším řádem kostnatých ryb, je popsáno 20 podřádů a asi 200 čeledí (Kratochvíl – Bartoš 1954: 305). Slovo *zlak* jako pojmenování ryby je podle všeho omezeno pouze na češtinu, v žádném jiném slovanském jazyce se tímto slovem, pokud je mi známo, tento druh ryby neoznačuje, a to ani jako odborný termín, ani jako výraz běžného jazyka.

Do českého zoologického názvosloví zavedl termín *zlak* Josef Svatopluk Presl¹ (žil v letech 1791–1849), který jej vytvořil jako ekvivalent latinského názvu *coryphaena* (< ř. *κορυφαίνα*). Presl se, jak známo, věnoval české vědecké terminologii po celý svůj život a výsledkem jeho úsilí je česká terminologie botanická, paleontologická, mineralogická, chemická, technologická a v neposlední řadě zoologická.²

Návrh zoologické terminologie publikoval v několika pokračováních v časopise Krok, jehož byl „zakladatelem, vydavatelem a častým přispěvatelem“ (Havlová 1992: 205). V duchu tehdejších obrozeneckých snah usiloval o vědec-

Príspevok vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky, reg. č. 13-17435S.

1 Termín *zlak* Presl poprvé uveřejnil v časopise Krok I, č. 4, 1823, na str. 107.

2 Podrobně o jeho životě a díle srov. především Hoffmannová 1973.

ké názvosloví české, zbavené všech cizích, především neslovanských termínů. Tam, kde s češtinou nevystačil, přejímal slova ze slovanských jazyků (především z ruštiny a polštiny, ale i ze srbštiny, chorvatštiny nebo slovinštiny): „Kde naše čeština nestačila, tuť jsem se ubral k polštině, ruštině a jiným nářečím slovanským. Protož však neviniž mne nikdo z popošťování nebo porušování; jestiť lépe přijímati jména příbuzná a jazyk náš slovy zbratřenými, toliko u nás vymřelými obohacovati, nežli z nova a často nešťastně stvořenými, neb dokonce cizími ponešvařovati.“ (Presl 1821, I/2: 68). Z neslovanských jazyků přejímal jen ve velmi omezené míře. Zvláštní skupinu tvoří Preslovy vlastní novotvary. Podle jaké metodologie Presl postupoval a jakými slovtvornými, případně motivačními hledisky se řídil, když vytvářel nová slova, o tom se lze jen domýšlet, sám autor žádné záznamy o svých postupech nezanechal. Proto právě tyto novotvary zůstávají často etymologicky neprůhledné. A u slov „formálně zcela jasných [...] někdy chybí sémantická motivace“ (Havlová 1992: 209).

Pokud jde o substantivum *zlak*, může to být jeden z Preslových novotvarů, ale může to být též výpůjčka. Nejasná je i sémantická motivace tohoto slova. V českém lexikálním systému má toto slovo izolované postavení, nejen pokud jde o význam, ale i pokud jde o formu. Nejasný zůstává i původ tohoto slova, podle dostupných informací se jeho původem zatím nikdo nezabýval.

Dá se předpokládat, že název byl motivován nějakým typickým znakem týkajícím se vzhledu, nebo určitým výrazným rysem v chování této ryby. Ačkoli Presl postuluje slovo *zlak* jako náhradu za lat. *coryphaena*, motivačně tomuto řecko-latinskému termínu evidentně neodpovídá: ř. *κορυφαίνα* je derivát substantiva *κορυφή* ‘vrcholek, temeno’ (Frisk 1954–1972, 1: 926). Motivací tohoto pojmenování je nejspíš výrazně zploštělý tvar hlavy této ryby. Má totiž „hlavu vpředu jako by uťatu, neboť čelo velice příkře spadá dolů“ (Brehm 1929: 304). Srov. shodně motivované r. *тынозолóв* (Lindberg 1980: 182), srb. *зрбóглāвка* (RSANU 3: 589).

Nabízí se v zásadě dvě možnosti výkladu, žádná však není zcela uspokojivá:

- 1 *Zlak nachový*, obecným pojmenováním nověji též *doráda* nebo *koryféna* (*Coryphaena hippurus* L.), je dravá ryba, která žije v teplých mořích celého světa. Vyznačuje se nápadným zelenomodrým a zlatým zbarvením: „Za bezvětří [...] září *zlak*, plove-li na hladině vodní, barvou zářně modrou nebo nachovou, s překrásným kovovým leskem, měnícím se ve všechny možné odstíny podle toho, je-li právě ve stínu nebo na slunci. Jedině ocas podržuje svoji zlatožlutou barvu. Vytáhneme-li však *zlaka* z vody na palubu, počne se jeho barva hned měniti v barvy jiné, neméně skvostné. Zářné zbarvení nachové a zlaté přechází v lesknoucí se barvu stříbrnou, po níž ještě tu a tam uzmáme nádech do zlatova a nachu. A tak se barvy mění drahnou chvílí, poznenáhlu však ubývá jim sytosti, až konečně vyblednou v jednoduchou barvu hnědošedou.“ (Brehm 1929: 304–305).

Právě nápadným zlatožlutým zbarvením ocasní ploutve je motivován název této ryby v románských jazycích:³ it. *orata*, šp. *dorada* (> fr. *dorade*), port. *dorado*, *dourada*, vše ‘pražma zlatá, zlak nachový’; v řadě slovtvorných variant je tento název doložen i v chorvatštině, což podle Skoka (1971–1974, 2: 581) dokládá, že jde o dalmátsko-románskou izoglosu: *òvrata*, *obrata*, *lovrâta*, *lòvrata*, *òvratica* apod. Z románských jazyků se rozšířil tento název i do dalších evropských jazyků včetně češtiny (srov. např. č. *doráda*, p. *dorada*, r. *дорáдо*, něm. *Dorade*, aj.); zlatá barva se objevuje v synonymním něm. pojmenování *kleine Goldmakrelle* (→ p. *zlota makrela* – Majewski 1894: 243; r. *золотая макрель*, *золотистая макрель* – Lindberg 1980: 182), dán. *guldmakrel*, švéd. *guldmakrill*, nor. *gullmakrell*, aj. V souvislosti s uvedenými názvy se nabízí otázka, zda i č. *zлак* nebyl motivován zlatou barvou, a zda tedy nebyl Preslem vytvořen na bázi adjektiva *zlatý*. Psl. adjektivum **zoltъ* ‘zlatý’ (> č. *zlatý*) je utvořeno sufixem **-to-* od *o*-ového ablautového stupně ie. kořene **ǵhel(H₃)-* ‘svítit, třpytit se, lesknout se; (o barvách) zelený, žlutý, modrý apod.’. Za východisko slova *zлак* však tvar **zoltъ* patrně být pokládán nemůže, protože by předpokládal rozšíření o sufix **-kъ* a současně zánik předcházejícího sufixu *-tъ-*, a takový vývoj je málo pravděpodobný.⁴

Pravděpodobnější se proto zdá možnost, že Presl nevytvořil nové slovo, ale převzal do češtiny už slovo hotové, byť významově odlišné. Č. *zлак* je totiž totožné s r. arch. *злак* ‘trávovitá rostlina různého druhu’. V ruštině (a stejně tak v ukrajinštině – ukr. arch. *злак* ‘tráva’, běloruštině – br. *злакі* pl. ‘druh rostlin’, a v bulharštině – b. *злак* ‘zeleň’) jde o církevní slavismus, o přejetí stsl., resp. csl. substantiva *злакъ* ‘zeleň, zelený porost’. Psl. východisko se většinou rekonstruuje jako **zolkъ*, což je *o*-ový ablautový stupeň k psl. **zel-* obsaženému např. též v psl. **zelenъ* ‘zelený’ (ie. kořen je stejný jako v případě **zoltъ* ‘zlatý’, tedy ie. **ǵhel(H₃)-*) (Orel 2007–2011, 1: 401; ESBr 3: 334 aj.) Spíše pro přejetí než pro novotvar hovoří skutečnost, že formy s krátkým *-a-* před koncovým *-k* nejsou pro Preslovo zoologickou terminologii typické. Často se sice v jeho návrhu zoologické terminologie (Presl 1821) objevují názvy tvořené derivačním sufixem *-ák* (např. *křídílák*, *brňák*, *struňák*, *mnohoperák*, *zubeňák* a mnoho dalších), ale tvarů s krátkým *-a-* je minimum (v ichtyologickém názvosloví není s výjimkou *zlaka* žádný, a v jiných třídách se formy s krátkým *-a-* vyskytují jen marginálně, snad jen *vakodlak* a několik dalších). Proč Presl sáhl v ruštině právě po tomto slově, které nadto ani neoznačuje rybu, ale rostlinu, se lze jen domýšlet. Možná se tímto slovem pokusil zachytit obě nápadné barvy na těle této ryby, a to jak zelenou, tak zlatou, neboť v základu *zla-* jsou implikovány obě.⁵

3 Základem těchto pojmenování je střlat. adjektivum *aurata* f. ‘pozlacená, zdobená zlatem; zlatá’ < lat. *aurum* ‘zlato’.

4 K vývoji sufixální formace *-tъ-kъ* srov. Meillet 1902: 333–335.

5 Přenesení rostlinného názvu na živočicha, v tomto případě na rybu, není úplně výjimečné. Srov. např. srb.-ch. *podlanica* ‘jméno rostliny’ (Šulek 1879: 300) a ‘mořská ryba *ovrata*’ (ARJ 10: 253).

- 2 Dalo by se však uvažovat i o jiné motivaci pojmenování *zлак*, a to v souvislosti s tím, že *dorády* jsou dravé ryby, které loví především ve vyšších vodních vrstvách a dychtivě se vrhají na menší druhy ryb vyskakujících nad hladinu. Pokud by se dalo vyjít z této motivace, pak by *zлак* mohl souviset se stč. slovesem *lákat* ‘dychtit’ (Gebauer 1903–1916, 2: 201) a č. st. *zlákati* ‘sežrat, polknout, zhltať’ (Jungmann 1835–1839, 5: 692) (< psl. **olkati*⁶) a motivací pojmenování bylo to, že *zлак* je žravá, hltavá ryba. Tento výklad ovšem oslabuje jednak fakt, že žádnou analogickou motivaci pro pojmenování ryby se mi nepodařilo najít, jednak skutečnost, že č. st. sloveso *zlákati* (které by bylo dobrým východiskem pro substantivum *zлак*) uváděné Jungmannem je pouze jediným a navíc sporným dokladem tohoto slovesa.

Ačkoli etymologie slova *zлак* není zcela jednoznačná, dá se přesto říct, že potvrzuje Preslovu terminologickou strategii, tedy úsilí o zachování pokud možno slovanského odborného názvosloví.

LITERATURA

- ARj** = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Brehm 1929** = Alfred Brehm, *Ryby a obojživelníci*, přepracovali W. Kahl, O. Steche, V. Franz a F. Werner, přeložil a doplnil Václav Voska, Praha: Nakladatelství J. Otto, 1929.
- ESJS** = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* I–XIV, Praha: Academia, 1999–2008, XV–, Brno: Tribun EU, 2010–.
- ESBr** = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* I–, Мінск, 1978–.
- Frisk 1954–1972** = Hjalmar Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* I–III, Heidelberg: Carl Winter – Univesitätsverlag, 1954–1972.
- Gebauer 1903–1916** = Jan Gebauer, *Slovník staročeský* I–II, Praha: Československá akademie věd, 1903–1916.
- Havlová 1992** = Eva Havlová, Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie, *Naše řeč* 75 (1992), 205–211.
- Hoffmannová 1973** = Eva Hoffmannová, *Jan Svatopluk Presl – Karel Bořivoj Presl*, Praha: Melantrich, 1973 (Odkazy pokrokových osobností naší minulosti 34).
- Jungmann 1835–1839** = Josef Jungmann, *Slovník česko-německý* I–V, Praha, 1835–1839.
- Kratochvíl – Bartoš 1954** = Josef Kratochvíl – Emanuel Bartoš za spolupráce 60 československých zoologů, *Soustava a jména živočichů*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1954.
- Lindberg aj. 1980** = Георгий У. Линдберг – Александр С. Герд – Теодор С. Расс, *Словарь названий морских промысловых рыб мировой фауны*, Ленинград: Наука, 1980.
- Majewski 1894** = Erasm Majewski, *Slovník nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich II: słownik łacińsko-polski*, Warszawa: nakładem autora, 1894.
- Meillet 1902** = Antoine Meillet, *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, Paris, 1902.
- Orel 2007–2011** = Vladimir Orel, *Russian etymological dictionary* I–IV, Canada: Octavia & Co. Press, 2007–2011.
- Presl 1821** = Josef Svatopluk Presl, Navrzení soustavy živočichů dle tříd, řádů a rodů, a spolu pokus zčeštění potřebných v živočišstvu názvů, *Krok: veřejný spis všennaučný pro vzdělance národu Česko-Slovanského* I, č. 2 (1821), 67–84, č. 3 (1822), 116–129, č. 4 (1823), 104–109.

6 K původu tohoto psl. slovesa v. ESJS 7: 399–400.

RSANU = *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* I–, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.

Skok 1971–1974 = Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb: JAZU, 1971–1974.

Šulek 1879 = Bogoslav Šulek, *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb, 1879.

POVZETEK

Češki zoološki termin *zлак* – neologizem ali izposojenka?

Češko ime ribe iz družine Coryphaenidae *zлак* je termin, ki ga je v češko imenoslovje uvedel J. S. Presl. Kakor kaže, s to besedo ni poimenovana riba v nobenem drugem slovanskem jeziku. Izvor besede ni jasen in sporna je tudi njena semantična motivacija. Avtorica se v prispevku sprašuje, ali je češ. *zлак* Preslov neologizem ali izposojenka iz kakšnega slovanskega jezika. Primerjava z analogno motiviranimi imeni te ribe v drugih (ne le slovanskih) jezikih in besedotvorna analiza te besede se nagibata k sklepu, da se od dveh možnih razlag javlja za bolj verjetno tista, ki *zлак* postulira kot izposojeno iz ruskega samostalnika *zлак* 'travnata rastlina različne vrste'.